

Неадекватно сахрањивање као важан фактор у епидемијама куге код Срба у Хабзбуршкој монархији крајем 18. века – историјска анализа

Горан Васин, Снежана Божанић, Милица Кисић Божић

Катедра за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, Србија

КРАТАК САДРЖАЈ

Анализа старих обичаја приликом сахрањивања покојника у Срему, првенствено код Срба, у другој половини 18. века основни је део рада, чији је циљ да појасни последице ове негативне појаве на ширење епидемије куге. Аустријска царевина је многим законским нормама покушавала да спречи и сузбије епидемије, али на самом терену ове наредбе често нису поштоване. Српски митрополити Павле Ненадовић и Стефан Стратимировић инсистирали су на искорењивању празноверја и ретроградних, често нецивилизацијских поступака приликом сахрањивања, у чему су само делимично успели. Пример куге у Иригу и околини у периоду 1795–1796. године изразито показује штетност неодговарајућег односа према покојницима, што је један од фактора у ширењу епидемије. Користећи прворазредну архивску грађу, објављене изворе и одговарајућу литературу, аутори су приказали овај комплексан историјски процес.

Кључне речи: сахрањивање; куга; епидемија; архаични обичаји; црква; историја медицине

УВОД

Током 18. века честе епидемије на територији јужне Угарске биле су једне од највећих недаћа с којима се суочавало цивилно становништво. Циљ бројних мера које је од почетка своје владавине спроводила владарка Марија Терезија био је да се превенцијом и усвајањем нових медицинских сазнања онемогући велика смртност, која је била честа последица неодговарајућег лечења заражених или, неретко, игнорисања законских оквира лечења. Улогу у свему томе имали су традиционализам и конзервативизам нижих слојева српског друштва и дела клера, који су применом застарелих и архаичних обичаја везаних за култ мртвих допринесли ширењу епидемија. У том смислу, постојање читавог низа обичаја у вези са загробним животом још је од краја 17. века имало важну улогу у обликовању друштвене свести. Релативно слабом утицају Цркве може се приписати распрострањена пракса да верници сами по свом нахођењу примењују мноштво паганских обреда везаних за мртве. Такође, малобројност образованог свештенства доприносила је ширењу заблуда и предрасуда код самих црквених лица. Током 18. века митрополити у Београду и Карловцима покушавали су да доношењем разних уредаба и одредаба измене свест друштвених слојева у погледу сахрањивања. Ти покушаји су само делимично били успешни.

ДИСКУСИЈА

Иако су још током 16. века у Аустрији основане прве комисије и установе чији је задатак било озбиљније сагледавање здравствених проблема (*Instanta Caesareorum Commissariorum ad Officium Magisterii Sanitatis Deputatorum*, 1585), у 18. веку утемељен је рад најважнијих тела која су водила рачуна о превенцији, лечењу и сузбијању заразних болести (1737. године је образована Здравствена комисија, а 1753. Дворска здравствена комисија). Први Патент о куги прокламован је 25. јуна 1710. Наредба *Ordo pestis* из 1755, која је допуњена 1764. године, потпуно је законски дефинисала и нормирала борбу против куге. Такође, низом одредаба од 1731. до 1740. детаљно су регулисани оснивање конгумаца, начини формирања кордона, те обавезе лекара, војних лекара и хирурга у случајевима већих епидемија куге [1]. У светлу тога значајан је и податак да је 1745. године забрањен рад надрилекара. Затим, 3. августа 1756. уведена је обавеза да се покојници не сахрањују пре него што хирурзи не прегледају тело и не констатују смрт. Та одредба убрзо је допуњена тачком да се умрли не смеју сахрањивати 36 сати од момента смрти. Ниже свештенство и народ су примени тих одредаба пружали снажан отпор. Карловачки митрополит Павле Ненадовић, пак, био је изрчит у томе да се државни закони морају до краја примењивати. У неколико посланица упућених локалном свештенству и народу он је инсистирао на томе да се стари обичаји и паганизам мо-

Correspondence to:

Goran VASIN
Filozofski fakultet
Katedra za istoriju
Dr Zorana Đinđića 2
21000 Novi Sad
Srbija
goranvasin@yahoo.com

рају искоренити у складу са духом времена. Посебну пажњу Ненадовић је усмеравао на гробља, њихово одржавање и начин сахрањивања. Он је у писму епископу Дионисију Новаковићу јасно казао да се морају примењивати све државне одлуке и да се тела покојника морају прегледати, односно да се нико не сме супротставити овој одлуци. У том погледу посебно треба истаћи писма митрополита Ненадовића гретешком архимандриту Авакумовићу и протосинђелу Видаку, у којима се инсистира на примени државних одлука, посебно када су у питању хигијенске мере и однос према покојницима. Опширно је писао и о неправилностима које су забележене приликом спровода у Борову и Вуковару након доношења тада још нових прописа [2].

Митрополит Ненадовић је 17/28. октобра 1755. из Беча послао циркуларно писмо свештенству у Срему у којем је, између осталог, наређивао – сматрајући то нормалном цивилизацијском мером – да се гробља оградe или палисадом, или да се ископа око њих канал дубок и широк по један хват и да се онда на њега постави прошће с трњем. Када се куга појавила у Београдском пашалуку 1762, митрополит је у Посланици од 2/13. септембра 1762. преко протe Јефтимија Радосављевића јавио свештенству да прекину сваку комуникацију са људима јужно од Саве и Дунава, па и размену добара, те да не ступају у контакт с особама које нису издржале контумац или немају пропусницу војних власти. О укорењености архаичних и ретроградних обичаја сведочи и констатација Ненадовића садржана у његовој посланици од 31. марта/11. априла 1767, да су све његове наредбе о ограђивању гробља остале без резултата, као и поновљена молба свештенству и верницима да оградe гробља, поставе на њему крстове, да се на гробљима ништа нечасно не ради, да се гробља чисте и у њих не пуштају животиње [3].

Проблем неадекватног сахрањивања коначно је решен доношењем Регуламента (27. априла 1770. и 2. јануара 1777) и Деклараторије (*Rescriptum Declaratorium Illiricum Nationalis*) [4]. Циркуларом од 17. јула 1776. дефинисан је нов начин сахрањивања покојника. На почетку текста указује се на штетност обичаја да се покојници не сахрањују у прописаном времену, већ да се, напротив, дуго држе у кући и у отвореним сандуцима носе по селима. Као проблем је истакнуто и то што се гробља налазе у насељима, а често је сахрањивање вршено и поред цркава. Чест је и случај да се раке копају врло плитко, па неретко пси раскопавају гробове и вуку делове лешева. Истиче се да су смрад и шкакљива испарења опасна по становништво и да се морају забранити даће и други стари обичаји. Законски је прописано да гробља морају бити ван насеља, да се сахране морају извршити најкасније два дана по смрти покојника, а забрањено је сахрањивање у црквама и црквеним портама.

Током рата 1788–1791. године забележено је да се мртваци не закопавају довољно дубоко, због чега се указала потреба за хитним мерама спречавања ширења задаха који је претио да изазове озбиљну заразу. Чак две деценије касније (1812. и 1813. године) забе-

лежена су кршења забране ношења покојника у отвореном сандуку, због чега су власти изрекле претњу казном шестомесечног затвора за оне који се не буду придржавали закона. Отпор становништва тим мерама био је толико снажан да је – уз покличе да народу није потребан ни поп ни Црква уколико се не могу носити покојници у отвореним сандуцима – долазило и до отворене побуне [5].

Сам митрополит Павле Ненадовић лежао је у болесничкој постељи од почетка 1768. године, али је упркос болести настојао да управља Карловачком митрополијом колико му је то снага дозвољавала. Умро је на Велику Госпојину 15/26. августа 1768, у два часа после поноћи, у време када је завршено празнично бдење. О одређивању времена сахране за 11. септембар, чак 15 дана после његове смрти, епископи Мојсије Путник и Викентије Јовановић Видак одмах су обавестили Илирску дворску канцеларију. У свом тестаменту, састављеном 19/30. јануара 1767, митрополит је молио извршитеље последње његове воље да му тело не секу и не ваде му утробу, тј. да га не балзамују, већ да га целог предају земљи [6]. Међутим, митрополитове окружнице и посланице нису се поштовале чак ни када је његова сахрана била у питању. Иако, по сопственој жељи, није био балзамован, његово тело је пуне две недеље, од краја августа до почетка септембра, било изложено у цркви, како би се верници опростили од свог бившег поглавара.

Сличан је пример сахране митрополитовог претходника, Исаије Антоновића. Он је преминуо у Бечу 2. фебруара 1749, а сахрањен је тек 17. фебруара. Пуних осам дана његово тело је било изложено у цркви у Бечу, а посебно је апсурдно то да, тим поводом, остали епископи нису могли да се договоре око дана сахране и тренутка поласка делегације која ће преузети митрополитово тело [7]. Раније још, налик томе, тело познатог патријарха Арсенија III Црнојевића, који је умро 27. октобра 1706. у Бечу, послато је из Будима за Сремске Карловце тек 5. новембра. У историјским изворима остало је забележено да је у великом броју приобалних насеља на Дунаву заустављан брод којим је преношено његово тело, како би се народ „опростио“ од њега [8].

Током епидемија куге у Срему 1738–1740, Банату 1756. и 1762, те у Бачкој и Ердељу 1756–1757. године, историјски извори бележе да мртваци нису ни сахрањивани, већ су просто остављани по дворишћима, путевима и градским улицама. Посебна пажња у овом раду посвећена је епидемији куге 1795–1796. на територији Срема (тзв. сремска или иришка куга), која је однела 3.435 људских живота од 4.559 оболелих. Укупан број становника насељених у овој области био је 19.610. Професор на Универзитету у Пешти Франц Фон Шрауд оставио је драгоцену сведочење о тој зарази, будући да је био на челу стручне екипе која је сузбијала епидемију. Доктор Шрауд је забележио случај са самог почетка епидемије: извесна Анђелија Недељковић из Ирига отишла је код своје сестре у Крњешевце, где је затекла помрлу породицу. Када се вратила с личним стварима своје сестре (што је чест обичај приликом сахрањивања: дељење и преузимање

покојникових личних ствари), неколико дана касније, 14. јула, и сама је преминула. Убрзо су умрли и њени рођаци и комшије који су користили њене личне ствари преузете после смрти. До краја јула те године у Крњешевцима је умрло 13 особа, а међу њима највише је било оних који су или купали преминуле, или учествовали на сахранама [9]. Како се та епидемија више ширила, људи су се понашали све неразумније. Велики број оболелих, на пример, бежао је из болница или се користио сопственим методама излечења уз конзумирање ракије или разних надрилекарских и „чудотворних“ водица. Лешеви су били расути на сваком кораку и често закопавани на местима где их је затекла смрт упркос изричитим наредбама да се не сме сахрањивати без претходне дозволе лекара. Митрополит Стефан Стратимировић експлицитно је заповедао да се морају игнорисати празноверја и сујеверја и да се сви морају придржавати закона. У Вуковару је наређено, примера ради, да се покојници не уносе у цркву и да се литургија служи на отвореном простору. Како је написао сам Шрауд, морао се савладати отпор који је махом проистицао из квазирелигиозних назора.

Посебна пажња била је усмерена ка оснивању контумаца, повећавању хигијене заражених и контроли кретања становништва. Пошто је изван број људи изабегаво контролу, то је довело до тога да је место упокоја преминулих зависило од пуке случајности. У Нерадину заражена је била 101 кућа од 168, а у Гргетегу 21 од 48. Већина болесних лежала је у виноградима и воћњацима, где је махом и поумирала. На истим тим местима су и сахрањени, у плитким ракама.

У месту Јазак је од 12. до 31. августа умрло 10 чланова једне породице. Пошто смртни случајеви нису пријављени, а даћа је у кући покојника обављена уз присуство много света и уобичајено дељење ствари, ширење епидемије било је неминовно. И поред свих упозорења, пракса сахрањивања у двориштима кућа је настављена.

У Вуковару је током те епидемије забележено да је један ћилим послужио као покров више преминулих лица, па се зараза проширила на тај начин. Др Радивој Симоновић читав век касније (1898) пише да се сачувао обичај да се мртваци целивају, да се носе у отвореним сандуцима и да се у кући обављају даће по три-четири дана, што је у време епидемија било посебно проблематично [10].

У другој фази епидемије, од јануара 1796, када је зараза почела да јењава, поново је искрсао проблем сахрањивања. Појавила се, наиме, потреба за ексхумацијом неколико стотина лешева који су били сахрањени непрописно и на неодговарајућим локацијама. Након извршене ексхумације лешеви су преносени на кужна гробља. У Иригу су два таква гробља постојала на потесима Батинци и Кажиновац, оба далеко ван насеља. Процес ексхумације локално становништво је опструисало, јер га је сматрало светогрђем. Покојници су прекривани ђубретом и смећем или је над њима паљена трска, односно слама. Временом су сви Ирижани морали да пријаве где су сахранили своје мртве, а по селима је нуђена

награда од форинте за особу која открије место гробнице. Доктор Будаи је приликом ексхумација забележио да су многи лешеви били прекривени белом плесни, да су изразито заударали и да су често били сахрањени у дрвеним сандуцима, умотани у вунену одећу. Анализом ексхумираних тела др Шрауд, др Будаи и др Зеле су утврдили да се заражени кугом морају сахрањивати на уздигнутом и растреситом земљишту [11].

Исцрпни описи ексхумираних покојника у историјским изворима остављају снажан утисак на данашњег читаоца, чију потресеност само појачавају белешке о небризи и неодговорности у поведима самих сахрана. Гробари су, остало је забележено, с лешева – чак и дечјих – скидали накит и драгоцености, па су жалбе становника Ирига и околине упућене властима биле честе и исцрпне. Такође, гробарима су биле прописане врло строге заштитне мере, попут прања руку и одеће сирћетом. Првих неколико дана од прописивања те мере потпуно су примењиване, да би касније гробари тела покојника носили голим рукама и тако их стављали у сандуке, при том руке само отрвши о траву. Нико од оних који су тако поступали није се заразио, али су гробари који су сахрањивали тек непосредно преминуле и сами убрзо поумирали. На основу тога др Шрауд је закључио да тела заражена од куге брзо губе способност да даље шире заразу [9].

Архаизирано и конзервативно српско друштво током 18. века, а нарочито нижи слојеви свештенства и народа, врло је тешко прихватало промене обичаја приликом сахрањивања и обреда везаних за култ мртвих. Током бројних епидемија куге у другој половини 18. века инсистирање на целивању и ношењу покојника у отвореном сандуку, те дељење покојникове одеће пријатељима и родбини, утицали су на ширење куге, посебно 1795–1796. године. Митрополит Павле Ненадовић је у периоду 1755–1768. године међу првима сузбијао архаично-полупаганске ставове који су се одражавали на однос према умрлима, али без значајног успеха. Митрополит Стратимировић се с тим проблемом нешто боље носио током епидемије куге 1795–1796, мада историјски извори сведоче да је број жртава епидемије био већи управо због тога што су људи по сваку цену желели да одрже и наставе с праксом чувања и поштовања својих покојника на законски неутемељен начин.

Већ касније исти обичаји су сачувани у Срему, а слични поступци довели су и до велике епидемије тифуса у српској војсци 1914–1915. године. Могуће је навести много примера с почетка 20. века на територији Краљевине Србије који сведоче о сличним поступцима. У том погледу, ратна 1914. је посебно потресна година. Српски војни санитет је почетком Великог рата имао свега нешто преко 400 лекара на 445.000 мобилисаних војника. Санитетских вагона (композиција) било је тек седам. Начин сахрањивања био је потпуно неадекватан, што је допринело ширењу епидемије – у овом случају тифуса. Први војник заражен тифусом је октобра 1914. једноставно остављен поред гостионе у којој је преминуо. Небројено је примера да се током аустроугарске

офанзиве у јесен 1914. просто није водило рачуна о сахрањивању. Повлачење војске није остављало могућности за организовано сахрањивање. Страни путописци и чланови савезничких мисија које су боравиле при српској војсци оставили су сведочанстава о томе како су се лешеви остављали поред путева, на њивама и у кућама, да су њихове остатке често разносили пси или су бивали пронађени у фази распадања. Постоје сведочанства да је недалеко од ваљевске болнице лежало више од 3.500 лешева који су само ограђени и остављени, иако је епидемија тифуса била у пуном замаху [12].

ЗАКЉУЧАК

Српско друштво је тешко налазило начина да се у погледу хигијене и сахрањивања преобрази и трансформише. Читав један век, у том погледу, прошао је у стагнацији или назадовању. Иако је српско друштво – како у Хабзбуршкој монархији, тако и Кнежевини/Краљевини Србији – пролазило кроз фазе модернизације, поједини обичаји везани за култ мртвих били су попут окамењене структуре која се у појединим сегментима очувала до данас.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Jovin S. Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine. Novi Sad: Matica Srpska; 1998.
2. ASANUK, MPA, A, 678/1856. In: Jovin S. Uvođenje nadzora nad umrlima na teritoriji Vojvodine i stav Srpske pravoslavne crkve. Acta Hist Med Stom Pharm Vet. 1980; (1-2):201-2.
3. ASANU, 12176a-1; ASANUK, MPA, A, 1752, 75, 76, 77, 83, 88, 176, 183.
4. ASANU, 7253. In: Mikavica D, Gavrilović V, Vasin G. Znamenita dokumenta za istoriju srpskog naroda 1538-1918. Novi Sad: Filozofski fakultet; 2007. p.94-118.
5. Jovin S. Zdravstvene prilike i zdravstveno-kadrovska situacija u Bač-bodroškoj županiji u vreme donošenja Zakona o zdravstvu iz 1770. Acta Hist Med Stom Pharm Vet. 1986; 16(1):234.
6. ASANUK, MPA, A 137/1768; ASANUK, MPA, B 56/1768. In: Vasin G. Vest nastojateljima fruškogorskih manastira o smrti mitropolita Pavla Nenadovića, ZMSI. Novi Sad: Matica Srpska; 2010. p.82:133-7.
7. ASANUK, MPA, A, 295, 302, 305 /1749; Ninković N. Crkveno-narodni sabor i Arhijerejski Sinod iz 1749. Novi Sad: Istraživanja; 2012. p.23:259-81.
8. Čakić S. Velika seoba Srba i Patrijarh Arsenije III Crnojević. Novi Sad; 1990.
9. Simonović R. Kuga u Sremu. Pančevo; 1898.
10. Šraud F. Istorija kuge u Sremu 1795-1796. Novi Sad: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine; 1995.
11. Timotijević M. Rađanje moderne privatnosti. Beograd: Klio; 2006.
12. Nedok A, Popović B. Srpski vojni sanitet 1914-1915. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 2010.

Inadequate Burials as an Important Factor in Plague Epidemic amongst Serbs in the Habsburg Monarchy by the End of the 18th Century: A Historical Analysis

Goran Vasin, Snežana Božanić, Milica Kisić Božić

History Department, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia

SUMMARY

Analysis of the archaic customs of burying the deceased in Srem, primarily amongst Serbs, in the second half of the 18th century is the essential part of the paper that aims at clarifying the consequences of this negative habit onto the spreading of plague epidemic. The Austrian Empire tried to stop and prevent the epidemic with an array of legal norms, but in practice, these orders were often not upheld. Serbian Metropolitans Pavle Nenadović and Stefan Stratimirović insisted on eradicating

superstition and retrograde, often uncivilized actions in burial rituals, and they partially succeeded. The example of plague in Irig and the surroundings in 1795-1796 explicitly shows the hazardous effects of the inadequate attitude towards the deceased as one of the factors in spreading the epidemic. Using primary archives, and published sources, with adequate literature, authors depict this complex historical process.

Keywords: burial; plague; epidemic; archaic customs; church; history of medicine

Примљен • Received: 23/12/2013

Ревизија • Revision: 26/08/2014

Прихваћен • Accepted: 28/08/2013